

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Azərbaycan tərcümə sənəti Şərq və Qərb tərcüməçilik ənənələri kəsiyində

Lyudmila Səmədova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan tərcümə sənətinin Şərq-Qərb tərcüməçilik ənənələrindən bəhrələnərək keçdiyi inkişaf mərhələləri ilə yanaşı, eyni zamanda tərcüməşünaslığın ən vacib prinsipləri barədə də geniş məlumat verilir. Qeyd olunur ki, hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə Əhəmənilərə məxsus mixi yazıları təsdiq edir ki, dövlət əhəmiyyətli sənədlər paralel olaraq, *elami* və *babil* tərcümələri ilə müşayiət olunarmış. “Avesta”nın yeni tərcümələri də hələ III, IV və V-VIII əsrlərdə qədim fars dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə çevrilmişdir.

Tanınmış mütəxəssislərin fikirlərini əsas tutan müəllifin qənaətinə görə, Orta əsrlər Azərbaycan mütərcimləri, əsasən *ərəb* və *fars* dillərinə müraciət etmiş və tərcümə mətnlərini də ümumilikdə iki yerə – *dini* və *bədii* mətnlərə ayırmışlar.

Orta əsr tərcüməçilik prinsiplərindən söhbət açan akademik M.Nağısoylu həmin dövrdə mövcud olan iki prinsipi – *hərfi* və *sərbəst* tərcüməni əsas hesab edir.

Məqalədə sətiri və yaxud sətiraltı tərcümənin Azərbaycanda bilavasitə Quranın tərcüməsi ilə başladığını xüsusi vurğulayan müəllif onu da qeyd edir ki, mütəxəssislərin fikrincə, bədii tərcümənin inkişafını ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarından ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şərq və Qərb, tərcümə, tərcüməşünaslıq, Orta əsrlər, Avropa

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.04.2024; qəbul edilib – 06.05.2024

Azerbaijani translation art in the Eastern-Western translation traditions

Lyudmila Samedova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Abstract. In the article is dealt with the benefit of the Azerbaijani translation art from Eastern-Western translation traditions, its development stages, as well as the most important principles of translation studies. It is noted that cuneiform inscriptions belonging to the Achaemenids the sixth century BC confirm that the documents of state importance were simultaneously accompanied by Elamite and Babylonian translations. New translations of the “Avesta” were translated from ancient Persian language to Pahlavi language (middle Persian) in the III, IV and V-VIII centuries.

According to the conclusion of the author, based on the opinions of well-known specialists, Medieval translators mainly turned to Arabic and Persian languages and they also divided the translated texts into two parts – *religious* and *artistic* texts.

Academician M. Naghisoylu who talked about the principles of medieval translation studies considers the two principles existing at that time as the basis – *literal* and *free* translation.

In the article the author emphasized that interliner translation in Azerbaijan began with the direct translation of the Koran and noted that that according to specialists, it is impossible to imagine the development of literary translation separately from the regularities of literature.

Keywords: Azerbaijan, East-West, translation, translation studies, Middle Ages, Europe

Article history: received – 23.04.2024; accepted – 06.05.2024

Giriş / Introduction

Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində tərcümə ədəbiyyatının xüsusi yeri vardır. Tarixi qaynaqlar sübut edir ki, artıq V-VI əsrlərdə yüksək mədəniyyətə malik Girdiman dövlətində oxuculara bir sıra antik yunan və Roma mədəniyyəti nümunələri, o cümlədən “İliada” və “Eneida” məlum idi. Azərbaycan da Yaxın Şərqi tərkib hissəsi olduğuna görə, bu mədəniyyətin müştərək varislərindən olmaqla yanaşı, həm də onun ənənələrindən daima bəhrələnmiş və onu yaradıcı surətdə davam etdirmişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Yaxın Şərqdə tərcümənin inkişafı daha qədimlərə gedib çıxır. Hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə Əhəmənilərə məxsus mixi yazıları göstərir ki, dövlət əhəmiyyətli sənədlər paralel olaraq elamı və babil tərcümələri ilə müşayiət olunarmış. III, IV və V-VIII əsrlərdə qədim fars dilindən pəhləvi (orta fars) dilinə “Avesta”nın yeni tərcümələri edilmişdir.

İslam dininin yayılmasında xilafətin bu geniş ərazidə öz hakimiyyətini möhkəmləndirməsi siyasətinin mühüm sahəsi kimi, tərcüməçiliyin inkişaf etdirilməsi də əsas amillərdən biri olmuşdur. VIII-IX əsrlərdə ellin və farsdilli mədəniyyət abidələrinin ərəb dilinə intensiv tərcümələri müşahidə olunur. Dövrün tanınmış mütərcimlərindən İbn Kuteybini, Kəsrəvinin, Əl Müqəffanın etdiyi kamil tərcümələrin klassik ərəb ədəbiyyatına güclü təsiri olmuşdur. Vaxtilə (VI əsr) pəhləvi dilinə tərcümə olunmuş “Pañçatantra”, “Sindibahati” və sair kimi hind abidələrinin VIII əsrdə “Kəlilə və Dimnə”, “Min bir gecə” adı altında ərəb dilinə çevrilməsi təkcə ərəb ədəbiyyatında “ədəb” janrının çiçəklənməsinə deyil, bütövlükdə orta əsrlər müsəlman ədəblərinin yaradıcılığında didaktik əsərlərin yaranmasına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Xaqaninin, Nizaminin, habelə onların müasirləri və xələflərinin əsərlərində də “Kəlilə və Dimnə” və “Min bir gecə” motivləri açıq-aydın hiss olunur.

Əsas hissə / Main part

Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Orta əsrlər Azərbaycan mütərcimləri əsas etibarilə ərəb və fars dillərinə müraciət etmişlər. Bu tərcümə mətnlərini ümumilikdə iki qrupa bölmək olar: dini və bədii mətnlər. Birinciyə “Quran”ın təfsirləri, şəriət kitabları, hədislər aiddir. Digər mətnlərin özü də fərqli idi. Bunlardan bəziləri nəzmlə yazılsa da, bir sıra hallarda nəsrə, yaxud qarışıq şəkillərdə tərcümə edilmişdir. Məsələn, Firdovsinin “Şahnamə”si (mütərcim Şərif), Nizaminin “Xosrov və Şirin” (mütərcim Qütbü) və Sədinin “Gülüstən”inin (tərc. Seyf Sərani) fars dilindən türk (oğuz-qıpçaq) dilinə tərcümələrini misal göstərmək olar. Digər əsərlərin tərcümələri müəyyən mənada ünvanlı və yaxud sifariş xarakteri daşıyırdı. Başqa sözlə desək, azərbaycanlı mütərcimlər bir çox hallarda öz tərcümələrini ayrı-ayrı Osmanlı, Şirvanşahlar və Səfəvi hökmdarlarına hədiyyə etmişlər. Belə əsərlərin sırasında Şeyx Vəli Şirazın, Əhməd Təbrizinin, Mahmud Şirvaninin, Nişatinin, Nərgisin tərcümələri xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Orta əsrlər tərcüməçilik prinsipləri haqqında söhbət açan tanınmış mütəxəssis, akademik Möhsün Nağısoylu bu dövrdə mövcud olan iki prinsipi qeyd edir: hərfi və sərbəst tərcümə. Alimin fikrincə, dövrünün ən məşhur tərcüməçilərindən olmuş Yuhənna və ibn-Naiməyi-Hümsinin adı ilə bağlanan birinci tərcümə prinsipinə görə, yunanca mətnlər söz-söz çevrilmiş, yəni hər bir yunan sözünün müqabilində onun ərəb dilində olan qarşılığı işlənmişdir. Hərfi tərcümə deyilən bu tərcümə prinsipi təkcə ərəb tarixində deyil, Avropa, rus tərcümə ədəbiyyatında da işlənmişdir. Lakin ərəblərdən fərqli olaraq, Avropa, o cümlədən slavyan mədəniyyəti tarixində bu prinsipdən, əsasən, dini kitabların tərcüməsində istifadə olunmuşdur.

İkinci tərcümə prinsipinin yaradıcıları Hüseyin ibn İshaq və Cövhəri sayılır. Bu prinsipə görə, mətndəki bütöv cümlələrin məzmunu əvvəlcə qavranılır, sonra isə onun məzmunu ərəb dilində verilir.

M.Nağısoylu fikrini davam etdirərək yazır ki, “Şərq tərcüməçiləri, əsasən, ikinci prinsipə üstünlük vermişlər. Adları çəkilən iki növ haqqındakı fikirlər əsas etibarilə nəslrlə tərcüməyə aid olsa da, həmin dövr tərcümə ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən poetik tərcümələr üçün də əsas olmuşdur. Lakin nəslrlə tərcümədən fərqli olaraq, nəzmlə tərcümələrdə ikinci prinsip daha üstünlük təşkil etmiş və rəngarəng şəkillərdə özünü göstərmişdir” [6, s.19].

Lakin qeyd etməliyik ki, Orta əsrlər Şərq tərcüməçiliyində, o cümlədən ərəb və fars tərcüməçiliyində, əsasən, *iki yox, üç prinsip mövcud idi* (kursiv bizimdir – L.S.). Bu barədə X əsr ərəb tarixçisi, filoloqu Həməzə əl-İsfani yazırdı ki, tərcümələr üç kateqoriyaya bölünür: 1. Nəql; 2. İslah (düzəliş); 3. Nəql və cəm (tərcümə və cələmə) [2, s.5].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər üç tərcümə prinsipindən Azərbaycan mütərcimləri istifadə etmişlər. Lakin sətiri tərcümə həm Şərqdə, həm də Qərbdə daha çox sakral mətnlərin tərcüməsində tətbiq edilmişdir. Bu qədim tərcümə prinsipi Bibliyanın latın və yunan dillərinə çevrilməsində, habelə Aristotelin fəlsəfi traktatının tərcüməsində tətbiq edilmişdir.

Mütəxəssislərin haqlı qənaətinə görə, haqqında söhbət gedən sətiri, yaxud sətiralı tərcümə “Azərbaycanda bilavasitə Quranın tərcüməsi ilə başlamışdır. Bu növ tərcümənin sonrakı davamı və inkişafı, əsasən, Sədinin “Gülüstan” əsəri ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, bu məşhur nəsihətlər kitabından Azərbaycanda uzun müddət mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Çox güman ki, “Gülüstan”ın türkcəyə sətiralı tərcüməsi ilə hazırlanmış ilkin nüsxələri hələ XIV yüzillikdə meydana çıxmışdır. “Gülüstan”ın XV-XVII əsrlərə aid olan sətiralı tərcüməsinin bir variantı Sankt-Peterburqdakı Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında saxlanılır” [1, s.37]. Avropa intibah mədəniyyətində bu cür tərcümələrin qənaətbəxş olmadığını dəfələrlə qeyd etmişlər. Bu dövrün tanınmış ingilis tərcüməçisi A.Drayden Siseronun “Pont namələri”nin tərcüməsinə yazdığı ön sözdə bildirir ki, müəllif üslubunun qorunması tərcümədə orijinala sadıqlıqın başlıca şərti hesab edilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Draydendən çox-çox öncə Rober Bekon özünün “Opus Majus” əsərində Aristotelin traktatlarının tərcümələrini nümunə gətirərək, hərfi tərcüməyə qəti etiraz etmişdir. Böyük mütəfəkkir əsaslı dəlillərlə sübut edirdi ki, hərfi tərcümə orijinalın məzmununu, üslubunu tamamilə təhrif edir.

Orta əsrlər sərbəst tərcümə sahəsində fəaliyyət göstərmiş Yaxın Şərq və Azərbaycan mütərcimlərinin iş prinsipini xarakterizə edən bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan yaradıcı tərcüməçilərin öz tərcümələrinə tamamilə orijinal əsər kimi baxdıqlarını desək, yanılmarıq. Çünki bu tərcümələrə öz sevgisini, istedadını vermiş sənətkarlar öz adlarının əbədiləşməsinin də qayğısına qalırdılar. Belə tərcümə variantlarında mütərcim-şairin avtobiografik məlumatları və hətta özünün orijinal yaradıcılıq nümunələri də yer alırdı. Məsələn, Şeyx Vəli Şirazi tərəfindən azərbaycanlı filosof-şair Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində yazdığı “Gülüstaniraz” məsnəvisinin türk dilinə (1426-cı ildə tamamlanmış) edilmiş tərcüməsi xüsusi diqqət çəkir. Mütərcim-şair bu tərcümənin Osmanlı hökmdarı Sultan II Murada ithaf olunduğunu qeyd edir. Oxşar fikri Əhməd Təbrizinin fars şairi Fəridəddin Əttardan 1479-cu ildə etdiyi “Əsrarnamə” əsəri

haqqında da demək olar. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun atabəylərindən olan Xəlilullaha ithaf olunmuş bu tərcümə əsəri onun təsəvvüfi görüşlərini əks etdirir. Mütərcim-şair Xəlilullahın təsəvvüf meyillərini nəzərə almaqla yanaşı, özünün digər sufi baxışlarını da tərcümə mətninə əlavə etmişdir. Mütərcim-şair, hətta bu əlavələrlə kifayətlənməyərək, Əhmədinin başqa əsəri olan “Müsibətnamə” məsnəvisinin bir sıra mənzum hekayələrini də buraya daxil etmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan tərcüməçiliyi Füzuli yaradıcılığı ilə XVI əsrdə ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. M.Füzuli görkəmli fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) “Cəlhədis” (“Qırx hədis”) əsərini Azərbaycan dilinə böyük məharətlə tərcümə etməklə, bu mövzuya bir çox müasirlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. XVI əsrin mütərcim-şairi Həzini isə bu əsərə müraciət etməklə yeni üslub nümayiş etdirməyə çalışmış və öz şəxsi yaradıcılıq nümunələrini də oraya əlavə etmişdir.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatını xarakterizə edən başlıca cəhət bu dövr tərcüməçiliyi ilə orijinal bədii yaradıcılıq arasında ciddi fərqi olmamasıdır. N.Konrad Şərq mədəniyyətində vasitəçi ədəbiyyatın mövcudluğu barədə yazır ki, “bir çox xalqlarda əsərin özünün və özgəsinin olması təsəvvürünün yoxluğuna, habelə tərcümə haqqında baxışların fərqliliyinə əsaslanan baxışlar müəlliflik və filoloji tərcüməçilik arasındakı fərqi tamamilə silmişdir [4, s.348].

D.S.Lixaçovun qənaətinə görə, Orta əsrlər ədəbiyyatına xas olan bu cəhət orijinal ədəbiyyatla tərcümə ədəbiyyatı arasında kəskin fərqi mövcud olmaması faktıdır. Əslində, bu fərq mexaniki xarakter daşıyır. Tərcümə ədəbiyyatını orijinal milli sənət əsərlərindən fərqləndirməyin mümkünsüzlüyünə diqqət çəkən Konrad Şərq və Avropa ədəbiyyatında süjet və mövzu eyniliyini orijinal yaradıcılıqdan çox, bədii tərcümə ilə əlaqələndirməyə çalışır. Ancaq alim Nizami Gəncəvinin və Əlişir Nəvainin “Leyli və Məcnun” poemalarının mətnlərinin üzləşdirilməsi ilə göstərir ki, Nəvai özündən xeyli yeni məqamlar daxil etmişdir. Bununla belə, bizim müasir anlamımıza görə, bu, orijinal əsər deyil. Nəvaidə həddən artıq Nizamidən gələnlərdir. “Nəvainin poeması nə təqlid, nə də tərcümədir” [4, s.325].

Ədəbiyyatşünasların qənaətinə görə, bu cür mövzu və süjet eyniliyinin bir səbəbi də yazılı ədəbiyyatdan öncə xalq yaradıcılığında, yaxud tarixdə meydana gəlmiş adekvat nümunələrdir. Vasitəçi ədəbiyyatı nəzəri baxımdan ilk dəfə işləyib hazırlayan fransız müqayisəli ədəbiyyatşünaslığı əsərin konkret müəllifi olub-olmamasının, yaxud mövzunun, hətta süjetin mənşəyinin heç də fərqi varmamışdır. Məsələn, bu gün A.Puşkinin “Ruslan və Lyudmila”sının, M.Lermontovun “Aşiq Qərib”inin, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib”inin mənşəyinə nəzər salsaq, bu əsərləri həm səyyar ədəbi-bədii süjet variantı həm də vasitəçi ədəbiyyatın nəticəsi kimi qəbul etmək olar. Artıq XVIII əsrdə konkret nümunələrlə sübut edilirdi ki, orijinalın milli-mədəni və leksik xüsusiyyətlərinə etinasızlıq mətnin məzmununun təhrifini qaçılmaz edir. Ancaq XIII-XVIII əsrlərdə Avropa tərcüməçiliyində başqa bir tendensiya da formalaşmaqda idi. Bu prinsip tərcümə mətnini oxucu zövqünə tabe etməyin orijinal müəllifinə ehtiram kimi dəyərləndirilməsidir. Hələ bir zamanlar Dante və Servantes orijinalın və bütövlükdə təkrarsız müəllif xüsusiyyətlərinin saxlanılmasını istehza ilə “flamand xalçasının astar tərəfi” hesab edirdilər.

İntibah Avropasında sərbəst, daha dəqiq desək, yaradıcı tərcüməyə bəzən dini-siyasi don geyindirib amansız cəza tətbiq edirdilər. Məsələn, Etiyen-Dolen tərəfindən Bibliyanın və ya Sokratın Platonla dialoqundakı qeyri-qanuni, yaxud kanonlardan uzaq təhlilinə, izahına görə, kilsə onu odda yandırılmağa məhkum etmişdir.

Məlum olduğu kimi, müsəlman dünyasının müqəddəs Quran kitabının tərcüməsi uzun müddət yasaq hesab edilirdi: tərcümədə müqəddəs kəlamın təhrifi xofu mətnə yolverilməz müdaxilə kimi qəbul edilirdi. Analoji yanaşma, qeyd etdiyimiz kimi, Bibliyanın tərcüməsində də müşahidə edilirdi. Məhz elə bu baxımdan Martin Lyuter və Albert fon Eybinin fikirləri bir daha göstərdi ki, mətnin bütün leksik-qrammatik səviyyələrdə rekonstruksiyası olmadan kamil nəticəyə nail olmaq mümkünsüzdür.

Ancaq XVIII əsr fransız mütərcimlərinin mətni oxucu zövqünə tabe etmək ənənələrinə XIX əsrin əvvəllərində son qoymağın vaxtı çatdığını Puşkin özünün “Milton və Şatrobrianın “İtirilmiş cənnət” adlı məqaləsində daha aydın şəkildə ifadə etmişdir. Rus şairi yazırdı ki, avropalılar başa düşməlidirlər ki, orijinalı “öz milli qiymətində vermək lazımdır”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan bədii tərcümə yaradıcılığı Səfəvilər hakimiyyəti dövründə yeni mərhələyə çatmışdı. Şah I Təhmasibin tapşırığı ilə Nişatinin ana dilimizə tərcümə etdiyi “Sühədanamə” dini-fəlsəfi etik əsəri və “Şeyx Şəfi təzkirəsi” bədii publisistik baxımdan əhəmiyyətli idi. Ənənəvi olaraq nəzmlə təmsil olunan bədii, ədəbi-publisistik əsərlərimiz fonunda belə ciddi nəsr əsərlərinin yaranması yenilik kimi də dəyərləndirilə bilər.

Dünya tərcümə tarixi göstərir ki, bədii tərcümənin inkişafını ədəbiyyatın qanunauyğunluqlarından ayrı təsəvvür etmək çətinidir. Bu, xalqların mədəniyyət tarixinin inkişafının ilkin mərhələlərində bir-birindən o qədər də fərqlənir. Bədii tərcümənin spesifik-milli xüsusiyyətlərinin formalaşmasını bu yaradıcılıq növünün müəyyən təkamül yolu keçdikdən sonra müşahidə etmək olar. Yəqin elə bu səbəbdən tərcümə sənəti özünün erkən çağlarında hərfi və təsviri prinsipləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu gün dünya tərcümə prinsiplərindəki ifrat hərfliliyi mütəxəssislər, əsasən, iki səbəblə əlaqələndirirlər: təcrübəsizlik və müqəddəs kəlamın təhrif olunma xofu.

Lakin zaman keçdikcə tərcümə sənətinin milli mədəniyyətin yüksəlişi kontekstində təzahürü müşahidə edilir. A.Mirzəyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “tərcümə həmişə milli ədəbiyyatın oyanış-intibah dövründə daha əsas yer tutmuş, onun mövzu, ideya, forma, məzmun və mündəricə baxımından zənginləşdirilməsində xüsusi rol oynamışdır. Çünki həmişə ədəbiyyatın ciddi inkişaf dövrləri ərəfəsində hər bir millət keçmiş və yaxud müasir ədəbiyyatlardan gücü çatdığı qədər öz dilinə çevirmişdir.

Bunun ən canlı misalını renessans təşkil edir, İtaliya renessansı, daha sonra Fransa, İspaniya və İngiltərə renessansında belə bir vəziyyət müşahidə olunmaqdadır. Dövr, zaman və istiqamət baxımından fərqli şəkildə Qərbi Avropa renessansından daha öncə Şərqdə də belə bir durum var idi: “ərəb yunandan, İran türkdən və s. tərcümə şəklində bir çox şeylər almış və zənginləşmişdir” [5, s.208].

XIX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tariximizin yeni intibahının başladığını desək, yanılmazdır. Bunu həm də tərcüməçilik sahəsində Şərq mərhələsindən sonra “Qərb səhifəsi”nin başlanğıcı hesab etmək olar. Məhz bu dövrdə rus və Avropa dilləri ilə əvvəllər görünməmiş qarşılıqlı tərcümə prosesi başlamışdır. Göstərmək lazımdır ki, bu dövrdə hansı dildən, hansı mədəni-tarixi mühitdən tərcümə edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycan tərcümə məktəbi Şərq və Qərb tərcüməçilik ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, o ənənələri davam etdirməyi bir vəzifə kimi üzərinə götürmüşdür. Azərbaycanın Qərb və dünya xalqlarının mədəniyyətinə inteqrasiyası bədii tərcümə sahəsində də özünü göstərmişdir. Başqa sözlə desək, hər bir mövcud ədəbi-bədii mühit, cərəyan bədii tərcümə yaradıcılığına da təsirsiz qalmamışdır.

“Fransız tərcümə” məktəbini təmsil edən romantik-mütərcimlərin orijinalın üslub və məzmununun əksinə olaraq, “oxucu zövqünü” oxumaq cəhdi mütərcim maarifçilərin xarakterik yaradıcılıq konsepsiyalarının tərcümə mətninə müvafiq təsirini göstərirdi: tərcümə variantına didaktik xarakterli əlavələrin edilməsi, mətnə zaman və məkan uyğunsuzluğu və s. Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirsək, maarifçi-mütərcimlərimizin daha qabarıq, ibrətamiz mahiyyət kəsb edən janrlara meyil göstərməklə, tərcümədə onlara didaktik haşiyələr əlavə etməsi faktını, digər tərəfdən, müsəlman Şərqi mədəniyyətinə ərəb ədəbiyyatından gəlmiş “ədəb” janrının ənənələri ilə də izah etmək olar.

1842-ci ildə A.Bakıxanov İ.A.Krilyovun “Eşşək və bülbül” təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Maarifçi şair orijinala və digər mütərcimlərlə müqayisədə əxlaqi məqamlara daha geniş yer vermişdir:

*Скончил певец. Осел, устлаваясь в землю лбом,
«Изрядно – говорит, – сказать несложно.*

*Тебя без скуки слушать можно:
А жаль, что незнаком
Ты с нашим петухом
Еще б ты боле навострился,
Когда бы у него немножко поучился».*

Müqayisə edək:

*Eşidib sövq nəğməsini tamam,
Dedi: “Səd heyf, heyf, heyf müdam!
Gərçi aləm içində sən məşhur,
Şöhrəti-kizbə olma sən məğrur!
Nəğmədə nəqs çox və leyk, əfsus!
Sənə təlim etməyibdi xoruz.
Nə xoş avazdır, xoruzi-səba,
Qəlbi şad eyləyir qılanda səda!”*

Yuxarıda qeyd olunan mütərcim əlavələri hesabına 29 sətirlik orijinal tərcümədə 32-yə çatmışdır. Həcmdə fərq çox böyük olmasa da, mütərcimin yaradıcı müdaxiləsi göz qabağındadır. Artıq bu, sözbəsöz tərcümə deyildi.

Mütərcim orijinaldan fərqli olaraq, təmsili (qoşaqaqiyəli) onhecalı beytlərlə tərcümə etmişdir. Orijinaldakı xalq danışığı dilinə xas olan müxtəlif ölçülü (6-12 hecalı) çarpaz və qoşaqaqiyəli sətirləri klassik Azərbaycan poetik ölçüləri (vəzni) ilə vermək o qədər də asan olmazdı. Bu təmsilin tərcümə üslubu məsələsinə gələcəkdə yenə qayıdacağıq. Maraqlı burasıdır ki, Bakıxanovdakı bu ölçünü təmsilin sonrakı mütərcimləri də saxlamışdılar.

Qeyd edək ki, Kırilovdan digər azərbaycanlı maarifçi ədiblər də tərcümələr etmişlər. Bu tərcümələrdə mütərcim yanaşması oxşar idi. O dövr üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan belə tərcümələrin “vaxtilə XIX əsrdə Q.Zakir, H.Qaradaği və R.Əfəndiyev tərəfindən edildiklərinə baxmayaraq, Zakirin tərcümələri XX əsrdə də nəşr edilməmişdir. Bunların bəziləri yalnız “Vətən dili”nə daxil edilmişdir [3, s.102].

Hələ bunlardan çox öncə M.F.Axundov özünün müəllif tərcümələri ilə milli tərcüməçiliyə daxil etdiyi psixoloji və psixolinqvistik amillərlə yeni tərcümə prinsiplərinin əsasını qoymuşdur. Bu dövrün tərcümə prinsiplərinə diqqət yetirsək, rus ədiblərinin, o cümlədən A.Puşkinin, M.Lermontovun, L.Tolstoyun nəsrindən tərcümələrin adekvatlıq prinsipi ilə edildiyini görürük. Bunu S.M.Qənizadənin, N.Nərimanovun, F.Köçərlinin, Ə.Sabirin, Q.R.Mirzəzadənin, A.Güləhmədovun, Ə.A.Həsənzadənin və digərlərinin tərcümələrində müşahidə edirik. Tərcüməçi yanaşmaları poetik tərcümədə öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Burada mətnin tərcümə həllində müxtəlif səviyyəli adekvatlıq və sərbəstliklə üzləşirik. M.Lermontovdan, A.Puşkindən, İ.A.Jukovskidən, A.Koltsovdan, İ.Kırilovdan və digər rus şairlərindən Ə.Adıgözəlovun, F.Köçərlinin, A.Səhhətin, Ə.Cavanşirin və A.Şaiqin etdikləri tərcümələrdə qeyd etdiyimiz kimi, müşahidə olunan müxtəlif növ adekvatlıqlarla yanaşı, iqtibaslara və nəzirələrə də rast gəlinir. Daha çox Şərq tərcüməçiliyində yer almış iqtibas və nəzirə xarakterli yanaşmaları mütəxəssislər bəzi hallarda sərbəst, yaxud adekvat tərcümə kimi təqdim etməyə çalışırlar. Məsələn, Puşkin, Lermontov yaradıcılığında “подражание”ləri sərbəst tərcümə, yaxud təlqin kimi vermək, bircə, o qədər də inandırıcı görünür. Bu əsərlər daha çox nəzirəyə bənzəyir. Belə ki, müəllif qarşısına konkret süjet və məzmun faktı qoymur. O, yalnız orijinalın ümumi ovqatına, qayəsinə özünün uyğun hesab etdiyi mülahizələrini verməyə çalışmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii tərcüməsində bir sıra hallarda nəzərəçarpacaq dərəcədə düzəlişlərə (“islahlar”) rast gəlinir ki, bu da əsasən dramatik janrlara aiddir və bunların da səbəbi vardır. Məsələn, N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin, C.Cabbarlının Şekspirdən etdikləri tərcü-

mələr də bu cür ixtisar və dəyişikliklərin həmin əsərlərin səhnə üçün asanlaşdırılması məqsədilə aparıldığını qeyd edirlər. Bu cür kəskin mütərcim düzəlişləri hələ A.Sumorokov dövründən miras qalmışdır. Sonralar bunları bir əsərin həcmində, kompozisiyasında deyil, mədəni-tarixi, dini-mifoloji motivlərin tərcüməsində müşahidə edirik.

Sovet dövrü Azərbaycan bədii tərcümə sənəti özünün görünməmiş yüksəliş mərhələsini yaşamışdır. M.Rəfili, M.Müşfiq, S.Vurğun, M.Rahim, M.İbrahimov, M.Arif, C.Cahanbaxış, B.Musayev, C.Məmmədov, R.Rza, N.Xəzri, E.Borçalı və onlarla digərləri müxtəlif nəsillərdən ibarət tərcüməçi ordusu yetişmişdir. Bu gün Azərbaycan mütərcimləri Qərb ədəbiyyatından tərcümələri birbaşa orijinaldan etməyə üstünlük verirlər. Amma məlum olduğu kimi, uzun illər obyektiv və subyektiv səbəblərdən həmin ədəbiyyatdan yalnız rus dilinə edilmiş tərcümə mətnlərindən təkrar tərcümələr edilirdi.

Əvvəlki yazılarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə prinsipləri haqqında fikirlər birmənalı deyildir. Fikir ayrılığı daha çox adekvatlıq və ekvivalentlik prinsipləri ətrafındadır. Bəzi rus və dünya tərcüməşünasları (Barxudarov L.S., Qalperin...) adekvatlıq və ekvivalentliyi sinonim kimi qəbul edirlər. Lakin digər mütəxəssislər (A.D.Şveyser, K. Rays) hesab edirlər ki, istənilən adekvat tərcümə heç də adekvat ola bilməz. A.Şveyser və onunla həmfikir olanlar sübut edirlər ki, orijinala münasibətdə adekvatlığın özü də müxtəlif səviyyədə yaxın, yaxud uzaq ola bilər. Lakin ekvivalent tərcümə forma və məzmun baxımından orijinala maksimum uyğunluğu ilə seçilir. Burada əlbəttə ki, mətnin janr xüsusiyyəti, növü də həlledici amillərdir. Ekvivalent prinsip, ilk növbədə, nəsr əsərlərinə şamil oluna bilər.

Digər dolaşılıq hərfi tərcümə prinsipi ilə bağlıdır. Bəzi gənc tədqiqatçılar bunu “dəqiq”, “sətri”, “sözbəsöz” kimi adlandırırlar. Bədii tərcüməyə o qədər də aid olmayan bu qədim tərcümə prinsipi daima tənqid hədəfi rolunda çıxış etməsinə baxmayaraq, bir sıra elmi, hüquqi mətnlərin tərcüməsi üçün yeganə meyardır.

XX əsrin ikinci yarısında bədii tərcümə sahəsində (xüsusən də poetik) janrların çevrilməsində tətbiq olunan müəllifləşdirilmiş (авторизированный) tərcüməni də qeyd etmək lazımdır. Sovet ədəbiyyatında, o cümlədən bütün müttəfiq respublika xalqlarının bədii yaradıcılığının qarşılıqlı tərcümə siyasəti belə tərcümələrin reallaşmasına şərait yaratmışdır. Mütərcim-şair orijinalı öz poetik “laboratoriyasından” keçirib istədiyi (öz orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətinə uyğun) kimi yenidən yaradır. Əlbəttə, oxşar yanaşmalar hələ XVIII-XIX əsr rus poetik tərcüməsində, habelə XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan bədii tərcüməsində də yer almışdır. V.A.Jukovski Avropa klassiklərindən etdiyi bir çox poetik əsərlərin süjetini, hətta personajların adlarını (xüsusən balladalarda) rus gerçəkliyinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Abdulla Şaiqin L.Tolstoydan, Qərb ədəbiyyatından (“Alma oğrusu”, “Cəfər və Bəşir”) və Çexovdan (“Dilənçi”) etdiyi bəzi tərcümələrdə “özünüküləşdirmə” (azərbaycanlılaşdırma) cəhdləri müşahidə olunur.

XX-XXI əsrlər Azərbaycan bədii tərcüməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də təkrarlanma prinsipidir. Bədii tərcümədə təkrarlanma bu növə aid olan mətnlərin spesifikasından irəli gəlir və bu barədə biz növbəti fəsillərdə ətraflı danışacağıq. Bədii mətnin təkrar tərcüməsinin digər səbəbi tərcümə sənətinin inkişafı ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, eyni əsərə müxtəlif zamanlarda eyni mütərcimin, yaxud digər mütərcimlərin müraciət etməsi, həm də əvvəlki tərcümələrin qüsurlarının aradan qaldırılması cəhdi kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan bədii tərcümə tarixində M.Lermontov və L.Tolstoy qədər heç bir rus müəlliflərinə mütərcim müraciəti olmamışdır. Hər yeni tərcümə, məntiqi baxımdan irəliyə doğru atılmış addım hesab edilməlidir. Ancaq hər növbəti tərcümə heç də həmişə əvvəlkindən kamil olmur. Burada təbii ki, fərdi mütərcim istedadı öz həlledici rolunu oynamış olur.

Nümunə üçün Nekrasovun “Biçilməmiş zəmi” şeirinin müxtəlif tərcümə variantlarını göstərmək yerinə düşər:

*Поздняя осень. Грачи прилетели.
Лес обнажился, поля опустели
Только не стажа полоска одна...
Грустную думу наводит она.*

Əməkçi xalqın psixologiyasına yetərinə bələd olan şair təbiətdəki qəmgin lövhə ilə cəmiyyətdəki, o cümlədən şəxsi taleyindəki kədərli ovqatın canlı harmoniyasını yaratmaqla, mütərcimi müvafiq leksik-psixoloji adekvatlıq axtarışına sövq edir.

Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında xüsusi yeri olan bu şeirə ayrı-ayrı vaxtlarda Ə.İbrahimov, B.Qasımzadə, Q.Səfərov, A.Şaiq müraciət etmişlər:

*Payız çoxdan girmişdir, qarğalar etmiş səfər.
Çöllər bütün boşalmış, çılçılpaqdır meşələr.
Ancaq biçilməmişdir dənə dolmuş bir əkin,
Qəmli-qəmli düşünür kədərli insan təkin.*

Abdulla Şaiqin on dörd hecalı bu tərcümə variantı orijinalın məzmununu maksimum saxlamaqdadır. Lakin tərcümənin poetik axıcılığı bir qədər ağırlaşmış təsir bağışlayır. Ancaq müəllif konsepsiyasına sadıqlıq şübhə doğurmur. Bu mətni tanınmış mütərcim-şairimiz B.Qasımzadənin 1951-ci ildə reallaşdırdığı variantında nəzərdən keçirək:

*Payızın axır ayı, çəkilməmiş dolaşalar,
Meşələr paltarını soyunmuşdur hər nə var,
Lakin bir parça yer var, biçilməmişdir ora...
Dərd verir, kədər verir dayanıb baxanlara.*

Bir qədər yeknəsəq görünən bu təsvirdən sonra Əlisəttar İbrahimovun və Q.Səfərovun yığcam və poetik axıcılığı ilə seçilən tərcümə variantları göstərir ki, poetik tərcümədə mövcud olan zaman məsafəsi və təkrarlanma faktoru uğurlu tərcümə zəminidir:

*Son payız. Köçəri quşlar yox oldu.
Zəmilər boşaldı, meşələr soldu.
Yalnız biçilməmiş qalır bir zəmi...
Solğun görkəmində dünyanın qəmi.*

Q.Səfərovun 1971-ci ildə etdiyi bu poetik tərcümə özünün oynaq dilinə görə ondan bir qədər öncə Ə.İbrahimov tərəfindən edilmiş aşağıdakı tərcümədən poetik baxımdan yüksəkdə dayanır:

*Son bahar! Uçdular qaranquşlar,
Qaldı bomboş zavallı ormanlar!
Bir tək ancaq biçilməmiş tarla
Baxana olmada qəmumi əfza!*

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz XIV əsrin əvvəllərindən tutmuş, XX əsrin ikinci yarısına qədərki tərcümə prinsipləri bir daha sübut edir ki, çoxəsrlik Azərbaycan bədii tərcümə praktikası kifayət qədər zəngin yol keçmişdir. Toplanmış tərcümə sadədən mürəkkəbə doğru olmaqla, rəngarəng yaradıcı prinsiplərə gəlib çıxmışdır. Bugünkü rəngarəngliyi adi sadalama, yaxud ciddi kriteriyalı ölçülərlə, habelə elmi-nəzəri çərçivə ilə ifadə etmək çətindir. Başqa sözlə desək, hərfi tərcümədən başlamış, Orta əsrlər islah, XIX əsr rus və Avropa tərcüməçiliyində yer almış adekvat, ekvivalent tərcümə prinsipləri ilə bərabər, iqtibas, təqlid, təbdil, nəzirə kimi tərcümə – yaradıcı

üsullara da toxunulmuşdur. Bütün bunlar müasir milli bədii tərcüməçiliyimizin malik olduğu yaradıcılıq imkanlarının ümumi panoramını əks etdirmək cəhdi idi. Göründüyü kimi, bədii tərcümə yaradıcı akt kimi bütün mədəni-tarixi mərhələlərdə spesifik-milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla, Şərq və Qərb tərcüməçilik ənənələrindən daima bəhrələnmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Алиев, Р.М. Основные публикации «Гюлистан» Саади, описание использованных рукописей и принципы составления текста «Саади Гюлистан». – Москва: Из-во Вост. литер-ы, 1959.
2. Азизова, Ф.Л. О литературно-посреднической миссии средневекового перевода. // Тезисы док. Научной конференции «Художественный перевод: теория, практика». – Баку, 2002.
3. Xəlilova, T. Abdulla Şaiqin tərcümə yaradıcılığı. – Bakı: Yazıçı, 1982.
4. Конрад, Н.И. О литературном посредничестве. – Москва: Межд.отн., 1972.
5. Mirzəyev, A. Bədii tərcümə tariximizin bəzi məsələləri haqqında. // Tədqiqlər. I. – Bakı, 2002.
6. Nağısoylu, M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. – Bakı: Elm, 2000.

Искусство перевода Азербайджана на стыке восточных и западных переводческих традиций

Людмила Самедова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: lyudmila.samedova75@mail.ru

Резюме. В статье представлена обширная информация о главных принципах переводоведения, а также об этапах развития азербайджанского переводческого искусства с применением восточных и западных переводческих традиций. Отмечается, что клинописные надписи, принадлежавшие Ахеменидам в VI веке до нашей эры, свидетельствуют, что документы государственной важности параллельно сопровождались эламскими и вавилонскими переводами. Новые переводы «Авесты» были переведены также с древнеперсидского языка на пехлеви (среднеперсидский) в III, IV и V-VIII вв.

По мнению автора, исходя из выводов знаменитых специалистов, азербайджанские переводчики средневековья пользовались преимущественно арабскими и персидскими языками и в целом разделяли переводные тексты на две части – религиозные и художественные тексты. Говоря о принципах средневекового перевода, академик М. Нагысойлу рассматривает два основных принципа, существовавших в тот период – дословный и свободный (свободный) перевод.

В статье автор подчеркивая, что строчный или подстрочный перевод в Азербайджане начался непосредственно с перевода Корана, также отмечает, что, по мнению специалистов, развитие художественного перевода невозможно представить отдельно от закономерностей литературы.

Ключевые слова: Азербайджан, Восток и Запад, перевод, переводоведение, средневековье, Европа